

Baltasar de Castiglione: el seu model de llengua i la seva autèntica personalitat

Autor: Jordi Bilbeny
Data de publicació: 06-05-2019

Com és que un dels considerats pares de l'italià modern, escriu en un toscà macarrònic i semiànarquic, farcit de catalanades i catalanismes? Qui era en realitat En Baltasar de Castiglione? En Jordi Bilbeny ho intenta escatir en aquest estudi.

1.- La gran influència de la llengua catalana a Itàlia
Escriu En Bembo a l'època del papat d'Alexandre VI que, «com que les Espanyes havien enviat llurs pobles a servir llur Pontífex a Roma, i València havia ocupat el turó Vaticà, als nostres homes i a les nostres dones ja no els plaïa tenir a la boca altres veus ni altres accents que els espanyols»[1]. És a dir que, per En Bembo sabem que els espanyols havien desembarcat a Roma per servir el seu Pontífex i que, en conseqüència, València havia ocupat el Vaticà; i per ell també som conscients encara que als romans ja no els plaïa tenir a la boca altres mots que els espanyols. Del qual asseverament se n'infereix que als romans no els plaïa parlar i imitar sinó l'espanyol de València, que és el mateix que dir que es desfeien per parlar català.

Com a confirmació dels mots d'En Bembo, he trobat un fragment d'El Cortesà, d'En Baltasar de Castiglione, en què també se'ns informa que hi havia una influència del català sobre l'italià. Una influència poc important, segons es desprèn del text, però influència al cap i a la fi. Així, En Castiglione, en glossar com hauria de parlar el perfecte cortesà, escriu: «Voldria també que el nostre cortesà parlés i escrivís de manera que no tan sols agafés els bons mots de tota Itàlia, sinó que, a més, alguna vegada emprés algunes paraules franceses i espanyoles de les que són per nosaltres, en el nostre ús, rebudes»[2]. És a dir, que En Castiglione, quan acabaria el primer redactat del llibre –entre 1514 i 1515, segons En Mario Pozzi[3], o a l'entorn de 1516, com defensa En Giulio Carnazzi[4]–, en un moment prou pròxim al mandat del darrer papa Borja, ja hi deixava constància que hi havia una influència de la llengua espanyola a l'italià d'aleshores.

2.- Les catalanades i els catalanismes d'Il Cortegiano

L'edició castellana del llibre, editat a Barcelona al 1534, dóna l'exemple de dos hispanismes coneguts a Itàlia: acertar i aventurar[5]. Ara bé: n'hi havia molts més. I en passar-se el text de l'italià al castellà es van –diguem-ne– «perdre». Per En Pozzi, «En Boscà cita els hispanismes acertar i aventurar, però a l'original l'exemplificació és més ampla i comprèn també els hispanismes: primor, ripassare una persona con ragionamento ("volent-la tornar a conèixer o tractar-la per tenir-ne perfecta notícia"), attillato (d'atildado), [i] creato d'un principe»[6].

Però primor és un mot cent per cent català, derivat de prim, que ens indica «subtilesa, finor» i que ja empraven els autors catalans del segle XV amb tota normalitat[7]. Per En Joan Coromines, el mot «ha pres arrels profundes pertot [l'àmbit lingüístic català] com a femení» i «consta en català (mj. s. XV) força abans que en castellà», on el documenta per primer cop al 1590[8]. Repassar una persona amb raonament és també una construcció totalment catalana, que podria tenir la seva gènesi en aquesta llengua sense forçar-la gens; el mateix que semblar o ser «creat d'un príncep», que s'inscriu en el mateix àmbit dels girs catalans que fan referència a algú que viu «d'una manera altament rica, esplèndida, abundant, generosa»[9].

I pel que fa a attillato, és evident que no pot derivar ni en broma del castellà tilde, perquè llavors, en italià hauria donat «attildato» o, potser encara, «attildeto». Per contra, el mot català titlla, pronunciat «till·lla» en una part important del país[10], i que té la variant til·la i til·le, amb el verb til·lar[11] corresponent, sí que ha hauria generat l'italià attillato, perquè, en català, titlla o til·la també s'usava «com a terme de comparació de cosa minúscula» i, encara, «prengué el valor de qualificar de certa qualitat»[12]. El participi titllat, «till·llat» o til·lat és el que donaria l'attillato de què parla En Castiglione, especialment en el cas que es fes referència a algú ben titllat o til·lat, perquè en italià el terme també és emprat com a sinònim d'home galant i bell[13]. Però és que en català també existeix l'adjectiu atil·lat o atil·lada. El recull l'Alcover-Moll, que ens indica que s'usava antigament per significar «net i ben compost»[14], i reporta una frase extreta d'un text coetani: el Colloqui e rahonament fet entre dues dames, manuscrit del segle XV, editat per En Ramon Miquel i Planas, al seu Cançoner Satírich Valencià[15]. Es tracta dels versets següents: «Mes, yo tinch huna fadrina/ Molt atillade/, Com aguda y endressada»[16]. El terme, per tant, ja existeix a la llengua catalana del segle XV amb idèntic significat que en italià.

Així mateix, segons l'Enrico Zaccaria, que recull el parer d'il Baretti en aquest particular, el verb s'utilitzaria en un origen per "posar una escriptura en perfecta ortografia, assenyalar amb els punts o titlles deguts. D'allà el significat metafòric de «donar l'última mà a qualsevol cosa perquè surti perfecta. I de l'esp. ve el verb it. attillarsi»"[17]. És clar, d'un mot espanyol que l'autor no diferencia del català, perquè al llibre hi reconeix que, "de fet, jo pretenc tractar les veus, no només espanyoles sinó portugueses i, fins i tot, catalanes. Encara que per brevetat i també per varietat, he usat sovint espanyolisme com a sinònim d'iberisme"[18]. És a dir, que massa sovint darrera d'un mot que En Zaccaria qualifica d'espanyol hi pot haver un origen català cert, perquè ell, com tants altres estudiosos de matèria diversa de la Itàlia del XV (i d'una gran part del XVI), diferencien català d'espanyol o identifiquen erròniament –o no– espanyol amb castellà.

En el cas que ens ocupa del mot «attillato», i com a corroboració del que dic, En Marcello Barbato inclou el terme en un «glossarieto dels possibles catalanismes atestats als textos napolitans del quatre-cents», amb el significat d'«elegant»[19], talment com apareix al Cançoner Satírich Valenciá. Així, troba el mot emprat pels napolitans Carafa, Leostello, Maio, De Pacienza i D'Ambra[20]. Amb la qual cosa, tindríem que el terme, difós al segle XV arreu de la literatura napolitana, només es va poder introduir al regne mercès a la nombrosa presència catalana i a través del català. Ell mateix ho reconeix, per tal com documenta també «atillade» dins la llengua catalana al segle XV[21]. I accepta que, davant del dubte de saber si un mot italià prové del català o del castellà, en alguns casos «és decisiu el criteri fonètic», car sols d'aquesta manera «attillato (ADTITULA-) s'explica amb el resultat català -T'L- > -tll- (pronunciat probablement encara [ll], contra el cast. -ld-»[22]. És a dir, que si seguim el criteri fonètic, més que del castellà, el mot tan sols pot provenir del català.

Però el més greu de tot no són aquests catalanismes esmentats com a espanyolismes –com a espanyolismes provinents del castellà–. No. El més greu de tot és que la llengua del mateix Baltasar de Castiglione està farcida de catalanades i catalanismes fins a l'extenuació, la qual cosa ens el delata obertament com a catalanoparlant. No és ara el moment ni aquest és el lloc més adequat per estudiar-los amb detall. Però si deixar-ne prou constància perquè us en pugueu fer a la idea de la gravetat que comporta tot plegat. Així, En Vittorio Cian recull com a rareses dins de l'italià, allò que per nosaltres són formes clarament derivades o influïdes del català. I en fer-ne un llistat i un seguiment comentat, apunta, entre molts d'altres, els mots següents: gentilhomo (gentilhome); cavaliero, cavalliero (cavaller); valoroso (valerós)[23]; fugir (fugir); magior (major); egreggi (egregi); a megio octubre (a mig octubre); calce (calces); agiacciati (ajaçat); giazzio (jaç)[24]; un poci (un poc); Franza (França); homo (hom, home); bono (bo/bon); novo

(nou/nova); capelli (cabells)[25]; mascara (màscara)[26]; bagatella (bagatel·la); aguglietti (agulletes)[27]; desordenar (desordenar); desubidir (desobeir o desubeir, més exactament, en la llengua parlada); devemo (devem); forno (foren); Giohanni (Johan); Juliano (Julià)[28]; Julio (Juli); quagiu (quasi); racorda (recorda); represo (reprès) o sanza (sans, sense)[29].

Són tants els errors i fan tan rar el seu italià, el fan tan poc comú i tan fora de lloc, que En Giuseppe Baretti creu que «el comte Baldassare Castiglione sabia la bella educació molt millor que la manera d'escriure bé en vulgar»[30]. És a dir, que no sabia escriure bé en «vulgar toscà», és clar, perquè és aquest l'idioma que analitza. I encara: En Cian, en endinsar-se a la llengua literària d'En Castiglione, especialment la que ha deixat impresa a les planes d'Il Cortegiano, no es pot estar de sorprendre's pel fet que un escriptor que aspirava a la correcció més delicada i a la normalització lingüística a través del toscà, mostrés «un retrocés de formes toscanament correctes»[31] tan preocupant. Per ell, «els exemples mostrats fins aquí, i que es podrien multiplicar, mostren quantes traves, quantes espines i quantes resistències trobà i quantes incerteses provà En Castiglione en el seu camí d'escriptor»[32].

Però si això es donava en la primera edició del llibre, al text definitiu de la tercera edició, En Cian encara hi troba «no poques incerteses, negligències i incoherències»[33] i ens assegura que «tant en els manuscrits com en l'edició, oferia nombrosos dubtes i hesitacions, arbitrarietats i descurances sorprenents»[34], que arriba a un «estat de coses semianàrquic»[35]. I si això passava al text d'El Cortesà, les seves missives són també farcides de tantes catalanades i construccions sintàctiques catalanes, que s'allarguen fins al final de la seva vida, que fa feredat només de dir-ho[36]. Requeririen un estudi minuciós i exhaustiu, que, com us deia, ara mateix no puc encarar. Amb la qual cosa sabem que l'anarquia lèxica i ortogràfica, més que polir-se, reduir-se i tendir cap a una forma culta, de normativa toscanitat, es manté en tota la seva extensió. Fet molt poc usual, tractant-se, com se'ns diu, d'un escriptor mantuà, nascut a Casatico «al si d'una família milanesa» que va estar al servei dels Sforza[37]. I, en canvi, ben normal, si fóssim davant d'un autor català, afincat a Itàlia i italianitzat pel pas del temps i per la voluntat política de la censura d'estat: tant italiana com espanyola. D'un autor català que, tot i la seva despersonalització, ha deixat rastres de catalanitat arreu dels seus escrits.

3.- Les connexions d'En Castiglione amb els catalans

Més enllà del gruix ingent de traces lingüístiques que el vinculen directament amb la llengua catalana, ¿n'han quedat empremtes biogràfiques que ens puguin ajudar a corroborar-ho o, en el darrer dels casos, a mantenir una sospita metòdica, que ens permeti continuar defensant aquesta opció? ¿Podem dir, d'alguna o altra manera, que En Castiglione va tenir lligams o contactes, baldament fossin escadussers, amb Espanya o els catalans, i a través dels quals puguem conjecturar que, en realitat es tractava d'un català italianitzat?

Si fos així, ara s'explicaria, com remarca En Pozzi, que «estava cada cop més convençut que l'única sortida a la crisi italiana era la submissió de tots els estats italians al papat i el pacte d'aquest amb l'Imperi»[38], que era la mateixa política que duien els catalans a Itàlia. Com que era prou «conegut per les seves simpaties filoespanyoles», En Ramon Carande creu que visitaria Espanya, «representant al 1519 Lleó X i el duc de Màntua, amb motiu de l'accés de Carles V a la dignitat imperial, a fi de complimentar-lo»[39]. Ara bé –i això no ho diu En Carande–, des del 27 gener del 1519 l'Emperador era al Principat de Catalunya[40], on, el 16 de febrer[41], inaugurava les Corts generals de Catalunya, a Barcelona, que presidiria fins a la seva cloenda, el 19 de gener del 1520[42]. Amb la qual cosa encara es reforcen més els vincles d'En Castiglione amb els afers polítics catalans.

Conformement, també Climent VII el va enviar a Espanya, ara com a nunci apostòlic[43]. Això, alhora, donaria sentit ple que fos un devot de Carles V i que, en conseqüència, en ser «rebut a la cort imperial, es congratulés amb Carles per la seva victòria» a Pavia sobre els francesos[44]. No és estrany, per tant, que «arribés a Espanya sentint una forta simpatia no només per l'Emperador, sinó també per la cultura i la societat espanyoles, que coneixia bé des de feia temps»[45]. I a la segona redacció d'El Cortesà, «Espanya hi era molt més present que França, i era evident la preferència per certs trets dels cavallers espanyols. Espanyols eren, així mateix, alguns dels llibres que l'havien influït»[46].

En Pozzi creu que «és també versemblant que hagués llegit Question de Amor, d'atribució incerta, un dels quals exemplars es trobava a Casatico entre els llibres de la família Castiglione»[47], i que, com sap tothom, «en la seva major part està ambientat en l'alta societat aristocràtica de Nàpols, entre 1508 i la batalla de Ravena (1512)»[48]. I que aquí hi va trobar inspiració per fer-hi sortir En Joan de Cardona, el cardenal Francesc Borja, el prior de Messina, o el grup de les tres «reines tristes» de la casa reial catalana[49]. A El Cortesà, a més amés, En Castiglione, també hi esmentarà el rei Alfons el Magnànim[50], i els seus descendents, reis també de Nàpols, Ferran II[51], Alfons II[52] i Frederic I[53]; el capità tortosí Joan d'Aldana[54], que va capturar el rei Francesc I a la batalla de Pavia; el cardenal Lluís d'Aragó[55], fill d'Enric d'Aragó i de Polixena de Centelles, que visitarà el taller d'En Lleonard poc abans que aquest morís[56]; l'Hug[57] i En Joan[58] de Cardona; el Papa Alexandre VI[59], En Cèsar Borja[60] i En Francesc Borja[61], cardenal; el

cavaller Pere de Cervelló[62]; Na Beatriu de Bovadilla, muller de l'Andreu de Cabrera[63]; Ferran II de Catalunya[64] i la seva dona Isabel[65], que el substitueix al text en alguns paràgrafs de fets que corresponen al seu marit; Carles I[66], la reina de Nàpols Isabel del Balzo[67]; Na Beatriu d'Aragó, reina d'Hongria[68]; Na Isabel d'Aragó, duquessa de Milà[69], o N'Elionor d'Aragó, duquessa de Ferrara[70].

És clar que hi ha més catalans sota personatges que han passat fins avui per italians, però, pel fet que no en tinc cap estudi enllestit, només esmento els que són oficialment reconeguts. Tanmateix i, com entra pels ulls, tot fa l'efecte que En Castiglione hagi volgut remarcar ostensiblement la història de la Itàlia catalana, el pas i les gestes dels catalans a Itàlia. Les referències a la llengua catalana, sota el nom de llengua espanyola, hi apareixen de tant en tant[71] i s'han de saber llegir. Però, a la segona redacció, en parla obertament i escriu que, «encara que la llengua castellana sigui altament considerada, se segueixen llegint encara de bona gana els llibres escrits en català»[72].

No pot ser casual, doncs, que el traductor d'El Cortesà al castellà fos ni més ni menys que el barceloní Joan Boscà i que el llibre s'edités a Espanya per primer cop, precisament, a Barcelona[73]. I no deixa de ser altament sospitós que el contracte d'edició parli precisament d'estampar un llibre «vulgo dicto Lo Cortesà»[74], que acabaria dient-se El Cortesano. Això explicaria el nombre ingent de catalanades dels textos italians que he glossat més amunt, però també els rastres lèxics i sintàctics catalans de la traducció castellana, que es podrien atribuir a En Boscà, però ara també a un possible original en llengua catalana, definitivament esgarriat. Els rastres d'aquesta possibilitat ens els ha deixat el mateix Castiglione dins el text. Vegem-ho.

4.- La llengua d'En Castiglione no era cap llengua italiana

Així, a la carta proemial que adreçarà –segons el text imprès que ens ha arribat–, a En Miquel de Silva, bisbe de Viseu i antic ambaixador de Portugal a la Cúria Romana, l'autor hi exposa: «Perquè hi ha homes que alguna vegada folguen tant de reprendre, que reprenen fins i tot allò que no mereix ser reprès, jo ara no deixaré de respondre a alguns que em culpen perquè, en l'escriure, no he seguit En Boccaccio, ni he volgut obligar-me al costum de parlar el toscà dels nostres temps»[75]. Més clar, impossible: En Castiglione, un dels homes i teòrics clau de la cultura del Renaixement italià, un dels referents fonamentals a l'hora de recórrer per parlar de l'idioma comú dels italians, no accepta el toscà com a llengua de cultura i menys encara com a llengua vàlida per escriure el seu llibre. Ho reforça amb la mateixa convicció En Carnazzi, que, en comentar aquesta mateixa frase, rubrica: «L'autor, prenent posició en el debat que s'engegà a l'entorn de la "qüestió de la llengua", declara haver volgut escriure el seu tractat en una llengua diferent d'aquella de la gran tradició literària (el Decameró era considerat per En Bembo i els seus seguidors el model insuperable de prosa vulgar) i de no haver ni tan sols volgut seguir la solució advocada dels partidaris de l'ús del toscà viu, del "parlar toscano d'oggidì"»[76].

I no només el toscà, sinó que tampoc cap altra llengua d'itàlica no li semblava prou culta i digna per escriure un llibre sobre la cultura cortesana d'Itàlia. Per això mateix escriu com a justificació de no haver emprat cap llengua itàliana: «I perquè (a parer meu) el costum del parlar de les altres ciutats principals d'Itàlia, on s'ajunten homes savis, enginyosos i eloqüents que tracten coses grans de governs d'estats, de lletres, d'armes i de negocis diversos, no és just que sigui del tot menystingut en les paraules que en tots aquests llocs es fan servir parlant, penso que he pogut amb raó emprar, escrivint, aquelles que porten en si mateixes gràcia i gentilesa a la pronunciació i són comunament tingudes per bones i pròpies per declarar el que convé, encara que no siguin toscanes ni tinguin llur principi a Itàlia»[77]. I, per això, a més a més d'utilitzar tots els mots no itàlics que li semblin més dignes que el mateixos mots italians, rebla, en resolució, que «jo no penso que hagi errat si escrivint he usat alguns d'aquests mots i, més fàcilment, el [mot] sencer i sa de la meva pàtria, que el corromput i espatllat de l'aliena»[78]. Amb la qual cosa ara som conscients del tot que la pàtria i la llengua d'En Castiglione no eren ni podien ser italianes, malgrat la perversió censora que ens ho ha induït a creure. Els seus mots reflecteixen perfectament el posicionament d'un estranger a Itàlia que prefereix escriure bé en la seva llengua, que malament en la dels altres, «perquè no m'esdevingués com Teofrast, el qual, per voler parlar molt atenès, fou conegut d'una pobra velleta per no atenès»[79].

L'exemple de Teofrast és glossat també per En Carnazzi, pel qual «ell ha quedat malament per haver estat reconegut com a estranger tot i viure a Atenes i parlar amb la millor pronúncia»[80]. I tant! Això precisament és el que no vol que li passi a En Castiglione: ser tingut per estranger si escriu en toscà, la llengua de «referència» –segons se'ns diu– de la cultura italiana. I precisa, encara: «Jo confesso als meus reprensors ignorar aquesta seva llengua toscana, tan difícil i secreta, i dic que he escrit en la meva i tal com jo parlo i a homes que parlen com parlo jo. I així penso no haver, en això, agreujat ningú. Perquè jo creuria cert que tothom en aquest món té llicència d'escriure i parlar en la seva llengua natural»[81]. Per En Josep M. Nadal, que s'adona també del contingut d'En Castiglione, no hi ha cap dubte del que diu. I així, subscriu: En «Baldassare Castiglione, d'altra banda, partidari de la llengua cortesana i moderna, expressa, també, la correlativa creença en l'enorme dificultat que implica usar una llengua literària basada en el florentí modern»[82].

L'evidència del que En Castiglione exposa és tan clara, tan fort i precís el contingut del que anunciava, que En Cian no s'ho pot explicar de cap de les maneres. I escriu: «O m'enganyo, o seria un error, sinó més aviat una ingenuïtat, prendre al peu de la lletra aquella declaració que En Castiglione fa a la dedicatòria, amablement polèmica, després de defensar-se de l'acusació imaginària o suposada, de no haver imitat En Boccaccio (com potser hauria desitjat el seu Bembo) o de no haver-se atingut a la parla toscana del seu temps»[83].

És molt estrany que just en el moment que ens diuen –i aquí vull remarcar-ho amb totes les lletres: ens diuen– que el toscà s'imposava de forma natural com a llengua comuna arreu d'Itàlia, amb el gran prestigi de la tradició literària que arrossegava, un presumpte italià escrigui públicament que no la coneix, que no li sembla apropiada, que ha quedat reduïda a un àmbit quasi secret i que escriurà en una altra llengua: la seva. A les envistes de tot el que vinc ponderant fins aquí, ara em sembla ben clar que el llibre va ser escrit en català i, posteriorment va ser traduït a rellotge passat, en una llengua italiana regional i regionalitzada, sense cap transcendència comuna, però amb la voluntat que ho fos.

5.- A la cort i al servei de dues princeses napolitanes

Vista, doncs, l'admiració per les coses d'Espanya –que no vol dir, efectivament, Castella–; conegut aquest coneixement de la cultura catalana i de l'admiració per l'aristocràcia catalana de Nàpols, potser, seguint aquest filó, hi podríem trobar alguna nova pista. De fet, és oficial que «de jove havia anat a la cort de Ludovico il Moro per complir la seva educació de cortesà, però la mort de Beatriu d'Este i la ruïna dels Sforza el feren abandonar aquell sojorn» i va retornar a Màntua, a la cort de Francesco Gonzaga[84], que era el marit d'Isabel d'Este. És a dir, que En Castiglione va viure, una rere l'altra, a la cort de les germanes Beatriu i Isabel d'Este.

Per tant, més que cercar de comprendre què hi feia primer amb el Moro i després amb En Gonzaga, si ens ho miràvem des del punt de vista napolità, ara tot s'il·lumina de cop i volta, perquè aquestes dames eren les filles d'Elionor d'Aragó, i alhora les nétes del catalanoparlant rei de Nàpols Ferran I i, alhora, les nebodes també dels reis Alfons II i Frederic III de Nàpols I jo diria que el vincle amb Espanya i amb Nàpols, i les seves simpaties i admiració cap aquests territoris i cultures que s'entrelluca a la seva biografia i arreu dels seus escrits ha de venir precisament d'aquí.

6.- La relació amb Victòria Colonna

En aquest caient, és molt revelador que l'única còpia que En Castiglione reconeix que havia fet del llibre, l'havia passada a la muller de l'espanyol Ferran d'Àvalos, Victòria Colonna, Marquesa de Pescara[85], que vivia a Nàpols, i que allà «s'havia fet traduir, i es trobava a Nàpols en poder de molts» i «semblava que la majoria d'ells estaven a punt de fer-la imprimir»[86]. I jo crec, seguint En Boscà, que s'hi imprimiria en vida encara de l'autor, car quan el poeta i literat barceloní n'edita el llibre a Barcelona, li comenta a Na Jerònima Palou, protectora seva, que, «perquè a Itàlia va tenir per senyora la marquesa de Pescara, que té fama de la dona més avisada que hi ha en totes aquelles terres, i quasi nasqué a les seves mans, i ella el prengué al seu càrrec, i el féu home [el llibre] perquè pogués anar pel món guanyant honra»[87]. Si ho he entès bé, En Boscà ens confirmar que darrera de l'edició del llibre hi havia Na Victòria Colonna, marquesa de Pescara, que el va acollir a les seves mans –dada que ja sabíem–, però que alhora també «el prengué al seu càrrec». Sí. És clar. Però, amb quina finalitat? Què vol dir que ella va fer que el llibre «pogués anar pel món», sinó que es pogués editar i tot el món culte el pogués llegir? Com que la mateixa honra també li agraeix a Na Jerònima Palou, car «té les mateixes qualitats d'ella»[88]; i atès que a Barcelona el llibre s'imprimirà sota la protecció d'aquesta senyora catalana, és d'inferència raonable que a Nàpols també s'estampés sota els auspicis de Na Colonna. I per això compara les dues dames i les equipara en qualitats culturals. La qual cosa, d'una banda, suposa un vincle encara més fort de Castiglione amb Nàpols i, de l'altra, que hi podria haver hagut una edició desapareguda del llibre. De fet, «El Cortesà es planteja com una transcripció evocada de les converses sostingudes al llarg de quatre vetllades pel contertulians de la duquessa Isabel Gonzaga»[89]. És a dir, que la impulsora ideològica del llibre seria la néta del rei Ferran I i la neboda dels reis Alfons II i Frederic III de Nàpols. I encara, segons En Peter Burke, el poeta Everard Guilpin, «en una col·lecció de sàtires titulades Skialetheia (1598) convertí El Cortesà en un dels seus blancs i es burlà d'un cavalier vestit a l'espanyola, que, a parer seu, era "el model exacte que Castilio/ prengué per al seu perfecte Cortesà"»[90]. Resumint: que l'espai on es gesten les tertúlies del futur llibre és la cort de la néta d'un rei català de Nàpols i el model del cortesà perfecte en què s'hi inspira és un cavaller vestit a l'espanyola, que, atès el context històric, polític i social de la Itàlia de començament del XVI, només podia ser un català.

Conseqüentment, ara és molt aclaridor que En Castiglione, en una carta adreçada al secretari de la Cancelleria Imperial que coneixem amb el nom arreglat d'Alfons de Valdès, li digui, fent referència a Espanya, que «jo havia rebut tant d'honor i tantes cortesies d'aquesta excel·lentíssima nació, que mai no hauré d'oblidar-les, de manera que jo no em consideraré mai menys espanyol que italià»[91].

7.- Baldassare Castiglione o Baltasar del Milà?

O sigui, que som davant d'algú, que té per nom «Baltasar», pertanyent a una família catalana afincada a Itàlia, i molt ben relacionat o emparentat amb la casa reial de Nàpols i amb el Vaticà, segurament també per mitjà d'algun vincle

amb la nissaga dels Borja. Per això assegura que mai no es considerarà menys espanyol que italià, que és com dir, alhora, que es té per més espanyol que italià. Tot i la dificultat que em suposa –sense proposar-m'ho– identificar-lo plenament, no pas per això vull deixar d'apuntar-ne un possible candidat: En Baltasar del Milà i d'Alagno. A despit de l'escassetat de notícies de la seva persona, comptem amb algunes referències. La primera, d'En Benedetto Croce, que ens advera que era «el fill secundogènit d'Auziàs» del Milà[92]. Aquest era cambrer del Magnànim i el marit de Lluïsa d'Alagno, la germana de Lucrècia d'Alagno, l'amant del rei; i alhora era nebot del papa Calixt III i cosí del papa Alexandre VI i del cardenal Lluís-Joan del Milà i de Borja[93].

Una altra nova ens la forneix l'Erasmo Pèrcopo, segons el qual En Baltasar del Milà era «de família espanyola de València, conseller de Dom Frederic [rei de Nàpols], i governador de la província de Capitanata i Terra de Bari», amic del secretari d'estat napolità i literat de renom Benet Garret, Il Cariteo[94]. I, encara disposo d'una tercera font, la més prolixa i detallada, que és la de l'Abat Jean-Josep Expilly. Aquest, a més a més d'exposar-nos que En Baltasar del Milà va estar al servei del Duc de Calàbria, Ferran d'Aragó –hereu d'un regne de Nàpols que mai no heretaria[95]–, sent-ne el primer cambrer d'armes i primer capità de la seva reial guarda[96], ens relata que la seva germana Diana va maridar el valencià Alfons Sanç (o Sanz), castellà del Castellnou de Nàpols i germà d'En Pere Sanç, cavaller de Sant Joan de Jerusalem, i de la Comtessa de Policastre[97]. La situació estratègica no podia ser millor, si fóssim davant del nostre ver candidat. Recordem que En Baltasar de Castiglione era amic del pintor Rafael Sanzio, el qual el va immortalitzar en un retrat delicadíssim, i a qui cita sovint a El Cortesà[98].

Retrat d'En Castiglione fet per Rafael (1514-1515)

En Bongiovanni assegura que En Castiglione era «amic dilecte d'En Rafael»[99]. «Amic, conseller i oracle d'En Rafael»[100], li diu En Juan Varela. Si, com jo sospito de fa temps, En Rafael Sanzio fos un Sanç (o Sanz) italianitzat, això explicaria, de retruc, dos fets. El primer, com ha mostrat En Felip Rodríguez[101], que En Rafael sigui tractat d'«espanyol» en un llibre dedicat a la ciència i a les arts, com és la Plaza Universal de Todas Ciencias, y Artes, d'En Christóval Suárez de Figueroa, editat al 1733[102].

Fragment del llibre Plaza Universal de Todas Ciencias, y Artes (1773)

I el segon, evidenciaria que la relació i l'amistat íntima entre el pintor i l'escriptor seria verament una relació familiar. Des d'aquesta nova òptica interpretativa, no deixa de ser altament significatiu que l'autor d'un nou llibre anomenat El Cortesà, i que parla de la Cort del Duc de Calàbria –el mateix Ferran d'Aragó a qui servia Baltasar del Milà–, si bé ara ja a València, sigui també un altre Milà: En Lluís del Milà[103].

És interessant de remarcar que En Baltasar del Milà, a més de conseller i confident del rei Frederic[104], va exercir el càrrec de virrei durant el seu regnat. Les diverses lletres que el duc de Calàbria i el rei Frederic li envien mentre exerceix el virregnat, ens demostren que era un militar i polític estimadíssim per la família reial ja al 1501[105]. Però també un diplomàtic madur, car se li encomanen tasques de negociador, atesa la seva «prudència»[106] i perquè és un «home pràctic i discret»[107]. I, com era d'esperar, també té una bona ploma, amb la qual descriu els fets que viu i gestiona i aconsella al duc o al rei amb destresa. Això és de fàcil observança a les missives que pondero, però especialment a la que el duc Ferran li escriu el 16 de juny del 1504, ja que li comenta que «hem rebut les vostres lletres i pres plaer de tot el que heu escrit»[108]. Però el que em sorprèn encara més és que, després de la caiguda del rei Frederic, En Baltasar del Milà va acceptar «el caràcter de síndic de Nàpols, en ocasió d'un parlament»[109]. De fet –i això és el més rellevant de tot– el síndic era un representant dels capítols catedrals, ciutats i viles a les Corts[110]. Per En Víctor Ferro, els síndics «eren acompanyats pels advocats del municipi i duien els documents d'antecedents que hom creia que farien falta»[111], per la qual cosa aquestes sindicatures «s'assemblaven així a petites representacions diplomàtiques»[112]. És a dir, que un síndic tenia un marcat caràcter diplomàtic. I això l'aproxima molt a un ambaixador. A l'ambaixador que va ser també, més endavant, En Baldassar Castiglione. I aquesta és una altra dada que em continua permetent identificar els dos Baltasars en un de sol.

En Pep Mayolas, també és del parer que En Baltasar del Milà i En Baltasar Castiglione podrien ser una sola i única persona. Així, per ell, «en una recerca de fa anys dirigida per En Jordi Bilbeny, vam trobar un candidat plausible en la descendència del matrimoni format pel cavaller valencià Ausiàs del Milà i de Borja i la dama napolitana Lluïsa d'Alagno. Ausiàs, fill de Caterina de Borja i de Lluís (o Joan Lluís) del Milà, era nebot del papa Calixt III (Alfons de Borja) i cambrer del rei Alfons el Magnànim, qui el 1450 afavorí el seu matrimoni amb Lluïsa d'Alagno, germana de la coneguda amant del rei, Lucrècia d'Alagno, i també d'Antònia d'Alagno, esposa del català Joan de Torrelles i López de Gurrea, el primer i únic comte d'Ischia, la major de les illes que hi ha enfront de Nàpols i on el Magnànim féu casar les donzelles i

les vídues amb cavallers catalans després de conquerir-la l'any 1433. A Ischia, colònia catalana i refugi de la cort de Nàpols en temps de guerres o epidèmies, s'hi parlà català fins als anys 50 del segle XX. Ausiàs del Milà i Lluïsa d'Alagno tingueren dos fills: Baldassare i Giacomo. Esmentats en italià i en aquest ordre, hom s'esplaia en detallar la descendència d'En Giacomo, que encarna la línia successòria pel que fa a possessions, títols i honors, i en canvi d'En Baldassare no se'n diu res. No hem sabut trobar cap informació definitiva sobre aquest personatge, més enllà de ser esmentat pàl·lidament com a fill dels seus pares. En algunes pàgines electròniques d'escassa fiabilitat assignen a Baldassare la descendència que d'altres fonts atorguen al seu germà. L'escassesa i el ball d'informació conformen un primer indici del segrest de la seva identitat per convertir-lo –proposem– en el Baldassare Castiglione que neix i fa vida al nord d'Itàlia completament italianitzat»[113].

Per acabar, vull reportar una altra duplicitat, prou reveladora. Sabem del cert –com he indicat anteriorment– que la mare d'En Baltasar del Milà era la Lluïsa d'Alagno, germana de Lucrècia, amant del rei Alfons. Doncs bé, no ens hauria de deixar indiferents constatar que la mare d'En Baltasar de Castiglione –com ens assegura ell mateix– també es deia Lluïsa («Aluigia»[114]), a qui dirigeix un bon grapat de cartes on la tracta sempre de «Magnifica ac generosa Domina et Mater honoranda»[115], mentre que ella, quan li escriu, s'hi adreça com a «Carissimo mio figliolo»[116].

També sabem que «Castiglione» no era el seu cognom patern, ans un títol nobiliari italià rebut, com a premi pels seus serveis militars en la conquesta de Bolonya, al 1512[117]: el de «comte de Castiglione». Així, consta que es «comte de Castiglione» en una gran part de les portades italianes del segle XVI del seu famós Cortegiano, com les del 1528[118], 1538[119], 1547[120], 1562[121], 1584[122] i 1599[123], per esmentar-ne només mitja dotzena.

Detall de la portada de l'edició de Venècia del 1562

I idènticament consta també a la traducció castellana d'En Boscà feta a Barcelona al 1534[124]. Aquí, a més a més, a la carta proemial que el poeta i traductor barceloní dirigeix a Na Jerònima Palou d'Almogàver, li expressa nítidament que el llibre l'ha escrit el «conde Baltasar Castellon»[125]. La història oficial ens assegura que es deia «Castiglione» de cognom, car era el fill d'En Cristoforo Castiglione, fill alhora d'En Baldassarre Castiglione, comte de Casatico[126]. Llavors, si el nostre Baltasar literat fos realment qui se'ns diu que era, hauria heretat el títol de comte per via familiar i no pas com una concessió externa, motivada per uns serveis bèl·lics, com ens assegura En Serassi. Si a més a més, tenim present que d'altres fonts el fan «comte de Nuvolara»[127], és molt possible que tot el que fa referència a aquesta distinció nobiliària estigui embrollat voluntàriament per la censura d'estat amb l'únic propòsit d'ocultar la seva verídica personalitat.

Amb totes les quals dades em sembla més que evident que aquest prohom del Renaixement italià era, de tot en tot, «comte», però no pas de Casatico, ni de Nuvolara, sinó, com tothom consigna, de Castiglione. Conseqüentment, «Castiglione» no va poder ser tampoc el seu cognom. Davant d'aquesta nova informació, ara podem assegurar que tan sols som conscients que es deia «Baldassare» i que era «comte de Castiglione», fet que situa el nostre Baltasar del Milà o Baltassare Milano com a pretendent directe a ocupar el lloc de la biografia real d'En Castiglione, car si s'hagués dit Baldassare Milano di Castiglione, o Baldassare Milano, comte de Castiglione, aquest personatge encaixaria perfectament també amb el mateix nom, si bé ara, ultra el títol nobiliari, mantindria el cognom patern.

Abans he mostrat com En Castiglione havia estat a les corts d'Isabel i Beatriu d'Este. Així mateix, som també coneixedors que Isabel d'Este va ser la muller d'En Francesco II Gonzaga[128], raó per la qual els biògrafs assenyalen una relació directa d'En Castiglione amb aquest duc de Màntua. Doncs, bé: és universalment conegut que la família dels Gonzaga tenien el títol de «senyors de Castiglione»[129], cosa que em suggereix que un dels seus servents, com En Baldassare, podia haver estat nomenat, en paga i gratitud dels seus serveis, «comte de Castiglione», de la mateixa manera que, més endavant, un altre membre de la família Gonzaga –En Ferrante– n'esdevindria marquès[130], i encara un de posterior –En Francesco– rebria el títol de «príncep de Castiglione»[131]. Però tot plegat seria encara més versemblant si aquest Baldassare hagués rebut el títol de «comte de Castiglione» no pas com a «servent», sinó per raó de ser un membre directe de la Casa Gonzaga. I això era així si ens referim a En Baltassar del Milà, car era nét de Caterina de Borja, germana del papa Calix III[132] i tieta, ensems, del papa Alexandre VI, el pare de Lucrècia Borja, que, com és sabut, des del 1501, va ser la muller d'Alfons I d'Este[133], fill d'Isabel d'Este i Francesco II Gonzaga. Llavors, si En Baldassar de Castiglione fos verament En Baldassar del Milà, en ser aquest darrer cosí de Lucrècia Borja, i esdevenir, així, un membre més de la Casa Gonzaga, s'explicaria molt millor que fos «comte de Castiglione», perquè era un títol vinculat als membres d'aquesta il·lustre nissaga.

En resolució, si En Baltasar de Castiglione fos realment En Baltasar del Milà, com tot sembla apuntar, els versos que li dedicava En Benet Garret, ho acabarien d'explicitar de tot en tot, perquè l'esmenten com un home ple de doctrina i d'enginy –de fet, El Cortesà ha estat valorat sempre per la seva doctrina cortesana i enginy literari– i com un noble i un

militar impecable. O virtuós. I realment En Castiglione va ser militar i ambaixador i va intervenir en les més complexes missions diplomàtiques del moment, entre França, Espanya i el Vaticà. Diu En Garret que En Baltasar del Milà és una

«Reliquie de l'antica libertade,

Honor de l'alta patria Valentina,

Milano, pien d'ingegno & di dottrina,

Di vertù militare & nobiltade»[134].

Bo i no dir-ho, els versos refermen la meva conjectura que els dos Baltasar han de ser un de sol i el mateix, car, com queda palès, s'atribueixen a En Milà les gestes d'En Castiglione: personatge noble, rellevantíssim, que sobresurt pels seus escrits doctrinaris, plens d'enginy i amb virtuts militars. Però, és clar, llevat d'això, ens movem de nou en la conjectura. Caldria demostrar que, com assenyala En Pèrcopo, En Baltasar del Milà no «era mort al 1516»[135], sinó que en aquest any precís se'l suplantaria per En Castiglione, car és justament l'any en què es podria haver estampat l'edició primigènia perduda d'El Cortesà de què vinc parlant, perquè sabem que «la primera redacció, continguda en C [un dels manuscrits de la Biblioteca Apostòlica Vaticana] és del 1514-1515» i la dedicatòria a Francesc I de França «es remunta als últims mesos del 1515 o, a tot estirar, a principi del 1516»[136]. Sense oblidar que, com ja he esmentat en l'inici d'aquest article, En Carnazzi assegurava que el llibre s'havia enllestit a l'entorn del 1516. Si a això hi afegim que En Castiglione es va casar a l'agost del 1516 amb Ippolita Torelli[137] (segurament una Torrelles, car a Itàlia també trobem els Torrelles, metges valencians d'Alexandre VI, documentats com a Torelli[138] i alguna font la cita, encara, com a Taurella[139]); i que, com acabo de ressenyar, En Mayolas ens indica que una germana de la mare d'En Baltassar –l'Antònia d'Alagno– va maridar el comte d'Ischia Joan de Torrelles, això podria ben bé indicar que En Castiglione s'hauria casat amb la seva cosina. En parlar d'aquest vincle matrimonial, En Mayolas objectiva: «Si diem que aquest noble era En Baldassare Castiglione i sabem que aquest es casà amb Ippolita Torelli, podríem inferir que aquesta dama també ha patit una italianització com la del seu marit i en realitat estaríem parlant d'una Hipòlita de Torrelles que podria ser filla dels comtes d'Ischia Joan de Torrelles i Antònia d'Alagno. Sabem que aquest matrimoni tingué cinc nois, però que la seva herència es transmeté per via femenina per extinció prematura de tots cinc. No sabem si van batejar una filla amb el nom d'Hipòlita, però ja hem dit que En Joan de Torrelles "es féu vassall de Joan II, el qual li donà llicència d'unir a les seves armes heràldiques les d'Aragó, Navarra i Sicília", el mateix privilegi amb què fou obsequiat Baltasar del Milà i d'Alagno, que passaria a dir-se Baldassare Milano d'Aragona. L'enllaç amb la seva presumpta cosina Hipòlita de Torrelles i d'Alagno (Ippolita Torelli) seria molt propi de l'època, i l'alt grau de consanguinitat, el casament tardà i els pocs anys de convivència per la mort d'Hipòlita podrien explicar en part la manca de descendència, si és que no fou esborrada»[140]. Podria ser. I tant. Però també es podria tractar, com acostuma a passar, d'una barreja de nissagues i, per tant, de casaments, car l'Abat Expilly, ens assegura amb tota mena de detalls documentals que En Baltasar del Milà va mullerar la Maria Caracciolo[141], de la qual en va tenir set fills: cinc mascles (Francesco, Nicolo, Ugo, Federico, i Giovanni) i dues femelles (Girolama i Lucrezia)[142]. Sigui com sigui, la recerca resta oberta i, al marge d'aquest punt que ara mateix no he sabut resoldre, però que apunta de ple a l'encavalcament de famílies, tota la resta ens continua emmenant en la direcció del Baltasar napolità i membre per via natural de la Casa reial de Nàpols.

I això, de retruc, també donaria raó al fet que el seu manuscrit d'El Cortesà el tingués ni més ni menys que Na Victòria Colonna, perquè aquesta dama es va casar precisament a l'illa d'Ischia[143], illa que, com sabem, era un feu dels Torrelles, i aquí hi va crear una cort humanística de relleu, tan ben estudiada per la Suzanne Thérault[144].

Però encara hi ha una altra dada que em porta a considerar que ambdós Baltasars serien el mateix. Ja hem vist com Na Victòria Colonna es va casar i es va instal·lar a Ischia. Segons la Serena Sapegno, entre 1512 i 1520 Na «Colonna sovinteja la cort aragonesa i els cercles culturals de Nàpols i l'illa d'Ischia» i, entre d'altres autors, «es troba amb Jacopo Sannazaro, il Cariteo, Galeazzo di Tarsia, Girolamo Britonio i Campanio (Jacopo Campanile)»[145]. L'Helena Sanson, hi insisteix, en dir-nos que va ser «a la petita cort de l'illa d'Ischia prop de Nàpols, on Vittoria Colonna residí després de casar-se amb En Francesc Ferran d'Àvalos al desembre del 1509. Aquí ella mateixa formà part de l'animat ambient literari, freqüentat entre d'altres per En Iacopo Sannazaro i En Benet Garret (Il Cariteo)»[146]. És a dir, que podem establir una relació humana entre En Garret i Na Victòria Colonna i, a més a més, per tal com ja ho he indicat anteriorment, entre Na Colonna i En Castiglione, car va ser ella la destinatària d'El Cortesà. Ho rebla la Maria Musiol: Na «Victòria fou la primera persona a llegir, en tant que manuscrit, El Cortesà d'En Castiglione»[147]. I el llegiria o bé a Nàpols o bé a Ischia. I, encara, l'Helena Sanson ens advera que Na «Victòria Colonna era entre les autoritats literàries que En Castiglione consultà»[148]. ¿D'on li podia venir a Na Victòria aquesta amistat tan pregona –aquesta intimitat i confidencialitat– amb En Baldassare Castiglione, si aquest no era a Nàpols? En canvi, el que sí que hi vivia era En Baltasar del Milà. Ja he remarcat com En Pèrcopo l'esmenta com a conseller del rei Frederic de Nàpols i ens el descriu

com a capità de la província Capitanata i Terra de Bari. És a dir que vivia també a l'entorn de la cort napolitana. I una altra cosa: tenia, talment com En Castiglione, vel·leïtats literàries, car era un dels membres, conjuntament amb En Benet Garret i En Crisostomo Colonna, de l'Accademia Pontaniana[149]. Per tant, En Baltasar del Milà i En Giovanni Pontano s'havien forçosament de conèixer i havien de tenir interessos culturals comuns. Això aportaria una gran llum al fet que també En Castiglione i En Pontano compartien referències semblants. Així ho glossa En Javier Lorenzo, en remarcar que En Claudio Scarpati «assenyala en aquest respecte el paral·lel estructural i temàtic entre el text [d'Il Cortegiano] d'En Castiglione i el De Sermone d'En Giovanni Pontano»[150]. Per la Teresa Kennedy, «els darrers diàlegs d'En Giovanni Pontano (1429-1503) també serveixen com un model vernacular important per al text d'En Castiglione»[151]. O com remarca En Joseph Falvo: «Hauríem de considerar el De Sermone d'En Giovanni Pontano com la font més significativa per al tractament de la facècia d'En Castiglione»[152]. És evident que es pot tractar d'una mera influència literària, però és cert també que aquesta influència tindria molt més sentit si ambdós escriptors compartien uns mateixos valors culturals, perquè ambdós estaven influïts per uns condicionaments socials idèntics i uns mateixos gustos aristocràtics: els de la cort catalana de Nàpols i els de la societat napolitana de la segona meitat del XV. Com a colofó, cal que parem atenció al fet que En Jacopo Sannazaro, napolità de naixement[153], però «que té el seu vetust origen a Espanya»[154], també formava part de l'Acadèmia Pontaniana. I, ultra ser-ne un dels literats fonamentals[155], també va mantenir una amistat amb En Giovanni Pontano[156], el qual li va dedicar el seu diàleg llatí Actius, al 1499[157]. Com que, a més a més, En Castiglione i En Sannazaro eren amics[158], tornem a trobar una connexió directa entre En Castiglione i un altre humanista napolità. I llavors, i per tal com ara sabem que En Milà era amic d'En Garret, com també ho consigna En Pèrcopo i En Crocce ho remarca[159], el cercle entre aquest poeta barceloní, Na Victòria Colonna, En Pontano, En Sannazaro i En Baltasar del Milà es tanca per complet, sempre que En Baldassar Castiglione sigui –això sí– En Baltasar del Milà. Si fos així, ara ens explicaríem alhora per què es conserven obres de quasi tots els membres principals de l'Acadèmia Napolitana i cap ni una d'En Baltasar del Milà. No serà perquè han estat atribuïdes a En Baltasar Castiglione?

8.- La llengua catalana com a llengua de cultura universal

Però, tornem a la llengua del llibre. Car, si aprofundint una mica més sobre el tema de l'ús d'hispanismes entre els italians en general i, més específicament, entre els romans, podem documentar encara el parer d'En Paolo Cortese. De conformitat amb En Pozzi, «anàloga és l'opinió d'En Paolo Cortese, el qual (De cardinalatu, II, ix, De sermone) considera que al cardenal li convé la llengua italiana, però sense exclusió dels mots espanyols, francesos o alemanys, que hagin estat acceptats per l'ús»[160]. I, com que el De Cardinalatu va ser imprès al 1510, un cop ja mort l'autor, som un altre cop davant d'un testimoni molt proper a la cort papal d'Alexandre VI. I el testimoni és explícit: a l'italià del primeríssim començament del XVI hi havia mots espanyols ja incorporats a la llengua de forma natural i «acceptats per l'ús», que diu ell. La qual cosa vol dir que no només l'ús no era improvisat, ans cal entendre que la influència era perllongada i certa. I això només pot provenir de la llengua catalana, que s'havia establert a Sicília ja a les acaballes del segle XIII i a Nàpols i Roma a mitjan segle XV amb tanta força i arrelament com he vingut mostrant fins aquí.

De vegades ens queixem que els catalans no som prou objectius a l'hora de documentar i narrar les gestes del nostre passat. I podríem creure, per la mateixa raó, que la colonització política, cultural i humana de Catalunya a Itàlia ha estat exagerada per no sé quin propòsit. Afortunadament, la documentació que se n'ha conservat és tan ingent que avui dia amb prou feines ningú no dubta que una gran part d'Itàlia va estar vinculada durant centúries a la Nació Catalana. Però també està bé que hi hagi italians que ho recullin amb total i absoluta normalitat. Potser l'italià que més bé ha expressat aquesta puixança desmesurada dels catalans a Itàlia ha sigut l'Arturo Farinelli.

D'ell són els mots següents que ens ho exposen amb tots els ets i uts: «Diluïda, després de les Vespres, la potència dels Angevins, els Catalans estenen cada vegada més llur domini a la terra itàlica. Amb seny i gran disposició els monarques d'Aragó obraven miracles. Feien gran i temut el seu petit regne, que allargaven amb les conquestes pertinents. I hi hagué un temps –llavors que Grècia havia estat també catalanitzada– en què era tanta la prosperitat i riquesa d'aquells sobirans i d'aquell poble; tan gran el vigor, la tenacitat, l'audàcia i el coratge, que la Deessa Fortuna reia espectacularment i a les ments més fervoroses se'ls podia acudir ben bé la idea d'un imperi català universal. Els cronistes catalans de l'època, En Muntaner i En Desclot, celebren en la seva llengua mascle les glòries i els triomfs del poble predilecte de Déu, sempre destinat a major grandesa, victoriós de qualsevol obstacle, i d'energies innates i sempre inexhauribles»[161].

Aquests són, doncs, els catalans que s'estenen pel món i arriben a Itàlia i la fan seva. Continua En Farinelli: «Dante coneixia el valor i la virtut d'aquella nova estirp, vinguda a barrejar-se amb l'estirp itàlica i a regir els destins de la província italiana; i condensa en els fortíssims versos el judici, romàs viu en els segles, sobre els reis d'Aragó, propietaris de Sicília i ja amenaçadors de Sardenya. Declinà ràpid aquella glòria; del vast domini no en queden sinó pobres ruïnes; però del contacte viu entre els dos pobles –el català i l'italià– en romangueren les traces. La nostra cultura se'n ressentí; nous costums, noves formes, noves lleis i institucions vingueren a la nostra societat»[162]. I reconeix que, Catalunya, «encara que era considerada pels nostres versaires com un apèndix de la Provença, la

llengua dels Catalans s'infiltrava gradualment als països sotmesos, s'imposava a les cancelleries dels prínceps, sonava forta i alta a les nostres corts i els papes mateixos l'entenien»[163]. Per acabar rubricant: «A totes les tres penínsules, a totes les illes de la Mediterrània, era familiar el català, el "bell catalanesch" dels dominadors; i En Muntaner observava amb complaença la difusió màgica de l'idioma patri i esclafia amb la frase "d'un lenguatje sol de negunes gents no son tantes com de catalans"»[164]. Certament, l'expansió dels catalans i de la seva llengua arreu de la Mediterrània no tenia parió a Europa. I per això En Muntaner postil·lava, tot seguit: «Que si volets dir castellans, la dreta Castella poc dura e poca és, que en Castella ha moltes províncies qui cascun parla son llenguatge, qui són així departits com catalans d'aragoneses. E si ben catalans e aragoneses són d'un senyor, la llengua no és una ans és molt departida. E així mateix trobarets en França, e en Anglaterra, e en Alamanya, e per tota Itàlia e per tota Romania: que els grecs qui són de l'emperador de Constantinoble són així mateix moltes províncies»[165].

És a dir, que per En Farinelli queda més que palès que els espanyols que s'expandiren per la Mediterrània i per Itàlia, conjuntament amb els seus costums i la seva llengua, només van ser els catalans. Ni rastre de castellans. I són aquests mateixos catalans els qui s'acabaran barrejant amb els italians. En Farinelli és, en això, ben explícit: «Quella nuova stirpe, venuta a mescolarsi alla stirpe italica». Aquesta és la paraula: «mescolarsi». Deixem també un marge de versemblança a En Farinelli. I si creu que els catalans i els italians es van acabar barrejant és potser perquè es van acabar barrejant.

I pel que fa a la llengua, també ho sóc dit més amunt, manllevant la mateixa expressió d'aquest autor: «La lingua dei Catalani s'infiltrava a grado a grado». Llavors, a Itàlia, quan s'hi infiltraria la llengua, s'hi barrejarien les gents i no les llengües? És fàcil veure darrere els savis mots d'En Farinelli la realitat lingüística que tothom glossava: que hi va haver una immersió dels italians dins de la dominació catalana, que incloïa, per descomptat, la immersió lingüística i el manlleu lèxic.

Per tant, si recapitulem i ens centrem de nou en el missatge que volia donar En Castiglione, veurem tot seguit que insisteix en les virtuts del cortesà, una de les quals és l'aire assossegat dels espanyols, «perquè aquella gravetat assossegada natural d'Espanya em sembla més conforme a nosaltres que la presta i arravatada desimboltura dels francesos»[166]. I apunta: «El mateix s'esdevé en el saber parlar diverses llengües; la qual cosa aprovo en el cortesà, en especial que sàpiga l'espanyola i la francesa, perquè el tracte d'aquestes dues nacions és molt ordinari a Itàlia i ambdues llengües ens quadren més que les altres, i els dos prínceps d'aquests dos regnes, per tal com són poderosíssims en la guerra i abundantíssims en la pau, sempre tenen cadascú la seva cort plena de molts homes singulars, que van amunt i avall per tot el món»[167].

Ja he indicat que Il Cortegiano va ser escrit entre 1514 i 1516, a tot estirar. Llavors, en aquest moment i en els anys anteriors en què el llibre es va pensar i concebre, i en què molt possiblement l'autor començaria a gargotejar-ne algun esborrany, l'únic monarca d'Espanya era Ferran el Catòlic, rei de Catalunya, València, Mallorca, Sicília, Sardenya, Nàpols, les Índies i Navarra, però no de Castella, d'on només n'era governador i administrador. Aquest és alhora el mateix parer d'En Maquiavel, que ens fa saber que «al nostre temps tenim Ferran d'Aragó, actual rei d'Espanya. Se'l pot anomenar gairebé príncep nou, perquè, de rei dèbil ha esdevingut, per la fama i per la glòria, el primer rei dels cristians; i si considereu les seves accions, les trobareu totes grandioses i alguna, extraordinària»[168]. I entre aquestes accions grandioses i extraordinàries, «va dur a cap l'empresa d'Itàlia»[169].

Consegüentment, quan En Castiglione escriu sobre la nació espanyola i els seus homes i esmenta la seva llengua, aquesta no pot fer referència de cap de les maneres ni a la llengua castellana ni a Castella, país que no havia posat mai els peus a Itàlia, ni n'havia conquerit cap regne, ni havia tingut mai cap papa al Vaticà; sinó que la sentència només pot al·ludir a la Nació catalana i als seus diversos regnes, que, com hem vist repetides vegades, era coneguda també com a nació espanyola i la seva llengua tinguda també com a llengua espanyola.

Jordi Bilbeny

NOTES I BIBLIOGRAFIA

[1] Prose di M. Pietro Bembo Nelle Quali si Ragiona Della Volgar Lingua; Giouan Tacuino, Venècia, M.D.XXV, foli XIII [recte].

[2] BALDASSARE CASTIGLIONE, El cortesano; traducció de Joan Boscà [1534], edició a cura de Mario Pozzi, traducció de la introducció i de les notes de Mª de las Nieves Muñiz Muñiz, Letras Universales-206, Ediciones Cátedra, S.A.; Madrid, 1994, p. 161.

[3] MARIO POZZI, «Introducción» a El cortesano, de Baldassare Castiglione; ob. cit., p. 29.

[4] GIULIO CARNAZZI, «Premessa al testo» a Il Libro del Cortegiano, de Baltdassar Castiglione; edició a cura de Giulio Carnazzi, Biblioteca Universale Rizzoli, RCS Libri, S.p.A., 5a edició, Milà, 2006, p. 41.

[5] Vg. B. CASTIGLIONE, El cortesano; ob. cit., p. 161.

[6] M. POZZI, ob. cit., p. 162, nota 2.

[7] MN. ANTONI Mª. ALCOVER – FRANCESC DE B. MOLL, «Primor», Diccionari Català-Valencià-Balear; Editorial Moll, Palma de Mallorca, 1979, tom VIII, p. 882.

[8] JOAN COROMINES, Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana; Curial Edicions Catalanes – Caixa de Pensions «La Caixa», Barcelona, 1990, vol. VI, p. 812.

[9] MN. A. Mª. ALCOVER – F. DE B. MOLL, «Príncep», ob. cit., tom VIII, p. 884.

[10] Ídem, tom X, p. 317.

[11] Ídem, p. 283.

[12] J. COROMINES, ob. cit., vol. VIII, p. 519.

[13] Vg. FRANCESCO CARDINALI, Dizionario della Lingua Italiana; Stabilimento tipografico del Libraio-Editore Domenico Capasso, 2a edició, Nàpols, 1852, vol. I, p. 250.

[14] MN. A. Mª ALCOVER – F. DE B. MOLL, «Atil·lat, -ada», ob. cit. tom II, p. 118.

[15] Ídem, tom I, «Bibliografia», p. XLII.

[16] Vg. «Coloqui de Dames», Cançoner Satírich Valencià del segles XV y XVI; publicat amb una introducció i notes per R. Miquel y Planas, Fidel Giró, Barcelona, 1911, p. 263.

[17] ENRICO ZACCARIA, L'Elemento Iberico nella Lingua Italiana; Capelli Editori, Bolonya, 1927, p. 35.

[18] Ídem, «Prefazione», p. XII.

[19] MARCELLO BARBATO, «Catalanismi nel napoletano quattrocentesco», Momenti di Cultura Catalana in un Millennio; a cura d'Anna Maria Compagna, Alfonsina De Benedetto i Núria Puigdevall i Bafaluy, Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000), Liguori Editore, Srl; Nàpols, 2003, vol. I, p. 6.

[20] Ídem.

[21] Ídem.

[22] Ídem, p. 9.

[23] VITTORIO CIAN, La lingua di Baldassarre Castiglione; Biblioteca di Lingua Nostra-III, G. C. Sansoni Editore, Florença, 1942, p. 48.

[24] Ídem, p. 49.

[25] Ídem, p. 50.

[26] Ídem, p. 51.

[27] Ídem, p. 52.

[28] Ídem, p. 54.

[29] Ídem, p. 55.

[30] GIUSEPPE BARETTI, Opere Scritte in Lingua Italilana; Milà, Luigi Mussi, M.DCCC.XIII, Tom Primer, p. 25.

[31] V. CIAN, ob. cit., p. 50.

[32] Ídem, p. 51.

[33] Ídem, p. 65.

[34] Ídem, p. 65-66.

[35] Ídem, p. 66.

[36] Vg. BALDASSAR CASTIGLIONE, Lettere Inedite e Rare; a cura di Guglielmo Gorni, Riccardo Ricciardi Editore, Milà i Nàpols, 1969.

[37] GIANNETTO BONGIOVANNI, Baldassar Castiglione; Edizioni «Alpes», Milà, 1929, p. 14.

[38] M. POZZI, ob. cit., p. 15.

[39] RAMON CARANDE, «La gestión del nuncio Juan Poggio, colector general de la Cámara Apostólica en España»; Boletín de la Real Academia de la Historia, tom CLXXV, quadern III, setembre-desembre 1978, p. 497.

[40] Cf. VICENTE DE CADENAS Y VICENT, Diario del Emperador Carlos V (Itinerarios, permanencias, despacho, sucesos y efemèrides de su vida); Hidalguía, Madrid, 1992, p. 120.

[41] Vg. «Proposició de Carles I a les Corts de Barcelona (16 de febrer de 1519), dins RICARD ALBERT i RICARD GASSIOT, Parlaments a les Corts Catalanes; Els Nostres Clàssics, Col·lecció A, vol. 19-20, Editorial Barcino, Barcelona, 1928, p. 246.

[42] Cf. UBALDO DE CASANOVA TODOLÍ, «Las primeras cortes catalanas de Carlos I (Barcelona 1519-1520)»; Mayurqa, 20 (1981-1984), p. 252.

[43] M. POZZI, ob. cit., p. 15.

[44] Ídem, p. 16.

[45] Ídem, p. 25.

[46] Ídem.

[47] Ídem, p. 25-26.

[48] Ídem, p. 26.

[49] Ídem.

[50] B. CASTIGLIONE, El cortesano; ob. cit., p. 306, 317 i 320.

[51] Ídem, p. 106 i 264.

[52] Ídem, p. 106 i 280.

[53] Ídem, p. 392.

[54] Ídem, p. 314.

[55] Ídem, p. 324.

[56] ANGEL JORGE ECHEVERRI, Mito y realidad en Leonardo da Vinci; Universidad de Santiago, Santiago, 1963, p. 44.

[57] B. CASTIGLIONE, El cortesano; ob. cit., p. 306-307.

[58] Ídem, p. 305.

[59] Ídem, p. 106, 275, 307 i 408.

[60] Ídem, p. 307.

[61] Ídem, p. 321.

[62] Ídem, p. 306.

[63] Ídem, p. 309, 331 i 332.

[64] Ídem, p. 309, 388 i 413.

[65] Ídem, p. 320, 332, 390 i 413.

[66] Ídem, p. 492.

[67] Ídem, p. 391.

[68] Ídem, p. 390.

[69] Ídem, p. 391.

[70] Ídem.

[71] Ídem, p. 161, 260 i 292.

[72] M. POZZI, ob. cit., p. 26.

[73] Vg. Los quatro libros: del cortesano: compuestos en italiano por el conde Balthasar castellon: y agora nueuamente traduzidos en lengua castellana por Boscan; Pedro Monpezat, Barcelona, 1534.

[74] Cf. JOSÉ Mª. MADURELL MARIMÓN i JORGE RUBIÓ Y BALAGUER, Documentos para la Historia de la Imprenta y Librería en Barcelona (1474-1553); Gremios de Editores de Libreros y de Maestros Impresores, Barcelona, 1955, doc. 427, p. 741.

[75] B. CASTIGLIONE, El cortesano; ob. cit., p. 93.

[76] Vg. B. CASTIGLIONE, Il Libro del Cortegiano; ob. cit., p. 336, nota 1.

[77] B. CASTIGLIONE, El cortesano; ob. cit., p. 94-95.

[78] Ídem, p. 95.

[79] Ídem, p. 96.

[80] B. CASTIGLIONE, Il Libro del Cortegiano; ob. cit., p. 337, nota 14.

[81] B. CASTIGLIONE, El cortesano; ob. cit., p. 96.

[82] JOSEP M. NADAL, «Artificiositat i alienació lingüística al segle XVI», Llengua escrita i llengua nacional; Assaig Minor-6, Vallcorba editor, S.A.; Barcelona, 1992, p. 113, nota 17.

[83] V. CIAN, ob. cit., p. 9.

[84] G. BONGIOVANNI, ob. cit., p. 14.

[85] Cf. B. CASTIGLIONE, El Cortesano; ob. cit., p. 90.

[86] Ídem.

[87] [JOAN BOSCÀ], «A la muy manifica señora doña Jeronima paloua de Almogavar», Los quatro libros: del cortesano: compuestos en italiano por el conde Balthasar castellon: y agora nueuamente traduzidos en lengua castellana por Boscan; ob. cit., foli II [recte i vers].

[88] Ídem, foli II [vers].

[89] Cf. ROGELIO REYES CANO, «Inrtroducción» a El Cortesano de Baltasar de Castiglione, traducció de Joan Boscà, introducció i notes de Rogelio Reyes Cano, Ciencias y Humanidades-630, Editorial Espasa-Calpe, S.A.; cinquena edició, Pozuelo de Alcorcón (Madrid), 2009, p. 20-21.

[90] PETER BURKE, Los avatares de «El cortesano». Lecturas y lectores de un texto clave del espíritu renacentista; traducció de Gabriela Ventureira, Editorial Gedisa, S.A.; Barcelona, 1998, p. 128.

[91] Cf. PIERANTONIO SERASSI, «Risposta del Conte Baldessar Castiglione, Nunzio in Ispagna, alla Lettera del Segretario Valdes», Delle Lettere del Conte Baldessar Castiglione; Presso Giuseppe Comino, Pàdua, 1771, Volum Segon, p. 198.

[92] BENEDETTO CROCE, La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza; Scritti di Storia Letteraria e Politica, VIII; Gius. Laterza & Fili, Bari, 1917, p. 60.

[93] Cf. MIQUEL BATLLORI i ARMAND DE FLUVIÀ, «Milà, el», Gran Enciclopèdia Catalana; Enciclopèdia Catalana, S.A.; Barcelona, 1977, vol. 10, p. 66.

[94] ERASMO PÈRCOPO, Le Rime di Benedetto Gareth detto Il Chariteo, secondo le due stampe originali; Biblioteca Napoletana di Storia e Letteratura, I; Tipogr. dell'Accad. delle Scienze, Nàpols, 1892, Parte Prima. Introduzione, p. CXLIV.

[95] ABBATE [JEAN-JOSEPH] EXPILLY, Della Casa Milano, Libri Quattro; Stamperia di Giuseppe Barbou, París, M.DCC.LIII, p. 92.

[96] Ídem, 94, nota (a).

[97] Ídem, p. 71-72.

[98] B. CASTIGLIONE, El cortesano; ob. cit., p. 92, 168, 194 i 310.

[99] G. BONGIOVANNI, ob. cit., p. 48.

[100] JUAN VARELA, «Contestación» al «Discurso» d'Antonio Cánovas del Castillo, Dicursos leídos ante la Real Academia Española, en la recepción pública del Excelentísimo Señor Don Antonio Cánovas del Castillo el dia 3 de noviembre de 1867; Imprenta y Estereotipia de M. Rivadeneyra, Madrid, 1867, p. 79.

[101] Vg. FELIP RODRÍGUEZ, «Raphael de Urbina, Español», web de l'Institut Nova Història, 29 de maig del 2013; https://www.inh.cat/articles/Raphael-de-Urbina,-Espa-ol.

[102] Vg. CHRISTOVAL SUAREZ DE FIGUEROA, Plaza Universal de Todas Ciencias, y Artes; [Pedro Diez], Madrid, 1733, foli 525.

[103] Vg. LUYS MILAN, Libro intitulado el Cortesano; en casa de Ioan de Arcos, València, 1561.

[104] Cf. [MICHELE MILANO], I Borgia; [Nàpols], 1820, p. 62.

[105] Ídem, lletres I, II, III, IV i V, p. 91-101.

[106] Ídem, lletra II, p. 92.

[107] Ídem, p. 93.

[108] Ídem, lletra VIII, p. 104.

[109] Ídem, p. 78.

[110] Cf. VÍCTOR FERRO, El Dert Públic Català. Les institucions de Catalunya fins al Decret de Nova Planta; Referències-1, Eumo Editorial, Vic, 1987, p. 199.

[111] Ídem, p. 201.

[112] Ídem.

[113] PEP MAYOLAS, «La mort d'En Joan Boscà. Una hipòtesi»; web de l'Institut Nova Història, 9 de gener del 2018, https://www.inh.cat/articles/La-mort-d-En-Joan-Bosca.-Una-hipotesi-.

[114] Cf. Il Cortegiano del Conte Baldassarre Castiglione; Bernardo Basa, Venècia, M D LXXXIIII, foli s/n.

[115] JULIA CARTWRIGHT, The Perfect Courtier. Baldassare Castiglione. His Life and Letters, 1478-1529; John Murray, Londres, vol. I, «Appendix», doc. II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX (p. 431-437), XI i XII (p. 438-440).

[116] Ídem, doc. XXVII, XXVIII, XXIX i XXX (p. 451-457).

[117] Cf. PIERANTONIO SERASSI, «Vita del Conte Baldessar Castiglione», Il Libro del Cortegiano del Conte Baldassar Castiglione; Giovanni Silvestri, Milà, M.DCCC.XXII, p. 11.

[118] Il Libro del Cortegiano del Conte Baldesar Castiglione; Philippo de Giunta, Florença, M.D.XXVIII.

[119] Il Libro del Cortegiano del Conte Baldesar Castiglione; Vettor de Rabani e compagni; Venècia, M.D.XXXVIII.

[120] Il Libro del Cortegiano del Conte Baldesar Castiglione; Aldi [Manuzio] Filii, M.D.XLVII.

[121] Il Cortegiano del Conte Baldessar Castiglione; Guglielmo Rouillio, Lió, 1562.

[122] Il Cortegiano del Conte Baldassarre Castiglione; Bernardo Basa; ob. cit., 1584.

[123] Il Cortegiano del Conte Baldassarre Castiglione; Paulo Ugolino; Venècia, M D CMXIX.

[124] Los quatro libros: del cortesano: compuestos en italiano por el conde Balthasar castellon: y agora nueuamente traduzidos en lengua castellana por Boscan; ob. cit.

[125] [J. BOSCÀ], «A la muy manifica señora doña Jeronima paloua de Almogavar»; ob. cit., foli II [recte].

[126] Vg. «Cristoforo Castiglione»; https://it.wikipedia.org/wiki/Cristoforo_Castiglione.

[127] Cf. Comentari del Canonico Gio. Mario Crescimbeni, Custode d'Arcadia, Intorno alla sua Istoria della Volgar Poesia; Lorenzo Basegio, Venècia, MDCCXXX, Volum Segon, Part Primera, foli 353; Dictionnaire Historique, Litteraire et Critique; M DCC LVIII, tom II, p. 728; M. FEUTRY, Nouveaux Opuscules; Dijon, M.DCC.LXXIX, p. 234.

[128] Cf. EDITH PATTERSON MEYER, First Lady of the Renaissance. A Biography of Isabelle d'Este; Little, Brawn and

Company; Boston/Toronto, 1970, p. XI.

[129] Cf. GAETANO MORONI, Indice Generale Alfabetico delle Materie del Dizionario di Erudizione Storico-Ecclesiastica; Venècia, Bardi Editore, 1878, vol. III, p. 379.

[130] Cf. ANTONIO CHIUSOLE, «I Marchesi, e Principi di Castiglioni di Casa Gonzaga», La Genealogia Della Case Piu Illustri di Tutto il Mondo; Giambattista Recurti, Venècia, M DCC XLIII, p. 586.

[131] Ídem.

[132] Cf. M. BATLLORI i A. DE FLUVIÀ, «Milà, el»; ob. cit., p. 66.

[133] Vg. BERNARDINO ZAMBOTTO, Lucrecia Borgia in Ferrara Sposa a Don Alfonso d'Este; Dommenico Taddei, Ferrara, 1897, p. 7-12.

[134] E. PÈRCOPO, ob. cit., Parte Seconda. Testo; Sonet CLXXX, p. 218.

[135] Ídem, nota.

[136] M. POZZI, ob. cit., p. 29.

[137] Cf. J. CARTWRIGHT, ob. cit., vol. II, p. 2.

[138] Cf. PAUL OSKAR KRISTELLER, «A Cumulative Index to Volumes I-VI», Iter Italicum; E. J. Brill, Leiden, 1997, p. 533.

[139] Vg. ANTONIO BEFFA NEGRINI, Elogi Historici di Alcuni Personaggi della Famiglia Castigliona; Francesco

Osanna, Màntua, MDCVI, p. 437 i CRISTOFANO BRONZINI D'ANCONA, Della Dignità, & Nobiltà delle Donne; Stamperia di Zanobi Pignoni, Florença, 1625, p. 118.

[140] P. MAYOLAS, ob. cit.

[141] Cf. A. EXPILLY, ob. cit., p. 99.

[142] Ídem, p. 104-105.

[143] Cf. T. ADOLPHUS TROLLOPE, Life of Vittoria Colonna; Sheldon & Company, Nova York, 1859, p. 59.

[144] Vg. SUZANNE THÉRAULT, Un cénacle humaniste de la Renaissance autour de Vittoria Colonna, châtelaine d'Ischia; Publications de l'Institut Français de Florence, Collection d'études d'histoire, de critique et de philologie-18, Edizioni Sansoni Antiquariato, Florença, 1968.

[145] Vg. «Timeline: Vittoria Colonna in Context», A Companion to Vittoria Colonna; a cura d'Abigail Brundin, Tatiana Crivelli i Maria Serena Sapegno; Koninklijke Brill NV; Leiden, 2016, p. XI,

[146] HELENA SANSON, «Vittoria Colonna and Language», A Companion to Vittoria Colonna; ob. cit., p. 201.

[147] MARIA MUSIOL, Vittoria Colonna. A Woman's Renaissance; epubli GmbH, Berlín, 2013, p. 257.

[148] H. SANSON, ob. cit., p. 217.

[149] Cf. SHULAMIT FURSTENGER-LEVI, «The Accademia Pontaniana. A Model of a Humanist Network», Brill's Studies in Intellectual History; Koninklijke Brill NV, Leiden, 2016, volum 258, p. 49, nota 13 i «Garcilaso and the Post-Pontano Accademia Pontaniana», Contexto latino y vulgar de Garcilaso en Nápoles. Redes de relaciones de humanistas y poetas (manuscritos, cartas, academias); edició d'Eugenia Fosalba i Gáldrick de la Torre Ávalos, Perspectivas de la Germanística y la Literatura Comparada en España-15, Peter Lang AG, Berna, 2018, p. 84.

[150] JAVIER LORENZO, «Nuevos casos, nuevas artes». Intertextualidad, autorrepresentación e ideología en la obra de Juan Boscán; Peter Lang Publishing, Inc.; Nova York, 2007, p. 181, nota 16.

[151] TERESA KENNEDY, Elyot, Castiglione, and the Problem of Style; Peter Lang Publishing, Inc.; Nova York, 1996, p. 126.

[152] JOSEPH D. FALVO, The Economy of Human Relations. Castaglione's Libro del Cortegiano; Peter Lang Publishing, Inc.; Nova York, 1992, p. 58.

[153] Cf. FRANCESCO COLANGELO, Vita di Giacomo Sannazaro, Poeta e Cavaliere Napolitano; Angiolo Trani, segona edició, Nàpols, 1819, p. 11.

[154] Ídem, p. 1.

[155] Cf. HERALD HENDRIX, «Topographies of Poetry: Mapping Early Modern Naples», New Approaches to Naples. c.1500 - c.1800. The Power of Palace; editat per Melissa Calaresu i Helen Hills, Routledge, Nova York, 2013, p. 93.

[156] CF. GUGLIEMO ROSCOE, Vita e Pontificato di Leone X; traduïda i anotada per Luigi Bossi, Tipografia Sonzogno e Comp., Milà,1816, Tom I, p. 95.

[157] Cf. MATTEO SORANZO, Poetry and Identity in Quattrocento Naples; Routledge, Nova York, 2016, p. 2.

[158] Cf. UBERTO MOTTA, Castiglione e il mito di Urbino. Studi sulla elaborazione del «Cortegiano»; V&P Università, Milà, 2003, p. 345.

[159] Cf. BENEDETTO CROCE, España en la vida italiana del Renacimiento; traducció de Francisco González Ríos, Editorial Renacimiento, Sevilla, 2007, p. 103-104.

[160] M. POZZI, ob. cit., p. 162, nota 2.

[161] ARTURO FARINELLI, «La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza», Divagazioni Erudite; Fratella Boca, Editori; Torí, 1925, p. 235-236.

[162] Ídem, p. 237.

[163] Ídem, p. 237-238.

[164] Ídem, p. 238.

[165] RAMON MUNTANER, «Crònica», Les quatre grans cròniques; a cura de Ferran Soldevila; Biblioteca Perenne-26, Editorial Selecta, 2a edició, Barcelona, 1983, cap. XXIX, p. 691.

[166] B. CASTIGLIONE, El Cortesano; ob. cit., p. 259.

[167] Ídem, p. 260.

[168] MAQUIAVEL, El Príncep; traducció i edició a cura de Jordi Moners i Sinyol, El Cangur-224, Edicions 62 s/a, 4a edició, Barcelona, 1996, p. 122.

[169] Ídem, p. 123.